

Bjørka

På vårparten tar vi gjerne inn bjørkeris og setter i vann for å markere fastelavn. Og når knoppene får grønnskjær etter hvert, har vi fått det første spede tegnet på at en ny vår er i anmarsj. Men det er mer enn som så med bjørka: Vi håper at den er grønn på 17. mai, vi pynter med løv ved høytidelige anledninger, og det var gjerne musørene som ga signalet til å starte vårsesongen på garden. Kua kunne f.eks. “slippes” og jordene ble gjort klar for såing. På setra ble det alltid pyntet med løv og einer, både inne og på do.

*Vidjespenning,
Kopiering av gammelteknikk.*

Som treslag er bjørk sterk og spenstig og egnet til svært mye mer enn til pynt. Mange har fremdeles gjennt på ting fra “gammeltida”. Ta for eksempel vidjespenningen, som er lagd av lange bjørkeskudd uten sideskudd. Kvisten

vries og bøyes på midten for å danne en løkke, og en løkkelås lages av en mindre løkke og en “tann” i andre enden (se bilde). Spenningen kan lages i alle slags størrelser og ble brukt til kuband, hesthulle, skibindinger, trugebindinger, stengsel på grunder, binding av skigarder, hank på kurver, og mye anna. Vidjespenninger lenket sammen, eller band av vridd bjørkekvist ble brukt som tjør og rep, for tauverk var dyrt.

Vidjespenningen må være urnorsk, så allsidig et hjelpemiddel har den vært. Askeladden brukte også en vidjespenning i bestrebelsene etter å vinne prinsessa i eventyret om Prinsessa som ingen kunne målbinde. Ja, i ren og skjær hyllest til vidjespenningen er den avbildet på 50-kroner-seddelen! (Vidje refererte egentlig til enhver seig og sterk kvist, men i praksis var bjørk materialet.)

Kaffeøse av bjørk, ca 1850.

*Mjølkesil fra 1830.
Silduken ble flettet av kusveip.*

En tur i bjørkeskogen, spesielt i skogbandet, avslører at bjørka oftere har kuler der. Der hentet gamlekara ørkje til små og store øser, boller og slever. (Se bilder) Det kunne nok dessuten være godt å ha noe å henge fingrene i når vinterkveldene kom. Kvinnfolka hadde garantert sitt med spinning og bitting (strikking).

Smørform fra 1798.

Det var alltid aktuelt å holde redskaper og husgeråd ved like på en gard. Det kunne være å fornye ulike slag skaft, rivetinner og selepinner. Den slags oppgaver falt gjerne på kårkallen. Smør- og osteformer satte kjerringa sikkert pris på, særlig dersom den fikk utskjæringer og initialer! (Se bilde). Slike ting kunne også lages av andre treslag. Men til gardsredskaper som f.eks. bukk og gjert var bjørk det eneste som dugde på grunn av holdbarheten. (Bukk og gjert er et todelt vinterredskap for å

kjøre ved og tømmer). Inventar av bjørk holdt seg i generasjoner, og de som skar i tre sverget også til dette materialet.

Kvisten av bjørk ble utnyttet til mangt. Bjørkeris ble tatt på ettersommeren og bundet sammen i løvkjerver (store bunter) for å ha tilleggsfor til buskapen når vinteren kom. Og der det gikk lite opparbeida veier i fuktig terreng ble løvkjerver også lagt i de største bløthøla for å gjøre veien mer framkommelig. For ikke å snakke om at kvister av bjørk ble brukt til å lage sope-limer. Og var unger med i marka sommerstid, hadde de en fin anledning til å flekke barken av litt passende bjørkekvister og overraske mor med en ny visp!

Fat flettet av bjørketæger - gammel teknikk.

Noen kunne kunsten å lage ting av tæger, tydeligvis med tradisjonsrik teknikk, for produktene er utrolig forseggjorte og dekorative. Eksempler på fletta ting er beningskorger, kakestetter og små fat. Materialet var mest bjørkerøtter, som en helst finner på næringsfattig mosemark og i sandtak. Kraftige, kløvde tæger ble forøvrig også brukt til kraftige band som f.eks. å binde ljàbladet til orvet (skaftet). Videre kunne

tæger nyttes til å lappe sko i mangel av bekråd. Og på trevene i gamle uthusbygninger kan en fremdeles finne skis-tavtrinser lagd av tæger.

Fat flettet av bjørketæger - gammel teknikk.

Nevnes må også at på trekopper som var lagd med sveipeteknikk ble skjøten alltid sydd sammen med tæger. Koppen lages av spon og bunnen tilpasses av tykkere tre, og lokket kunne tres utenpå koppen eller felles nedi. Det er mange eksempler på at sveipa kopper og skrin ble fint dekorert, for eksempel kakeløper (kaketiner). Ellers ble det lagd øskjer av spon til hverdagsformål, slik som smør- og pultostøskjer.

*Lagget kopp, brukt til å gi salt til kua.
Gjølene av bjørk.*

*Tutkanne til skjeking av øl, fra midten av 1800-tallet.
Nye bjørkegjøler lagd på gammelt vis.*

En viktigere teknikk for å lage en beholder er lagging. (Se bilde) Et lagget kar er satt sammen av trestaver der sidene er høvlet litt skrått slik at de passer til hverandre når stavene stilles sammen rundt bunnen. Koppen holdes sammen med gjøler (treband) av bjørk. Når koppen settes i vann og trutner, blir den tett. Det ble lagd bøtter, baljer, stamper og ikke minst kar til mjølkestellet: mjølkebøtter, mjølkeringer og ostkopper. (Stavene i koppene ble oftest lagd av løsere ved enn bjørk for at de skulle trutne skikkelig. Gjølene var alltid av bjørk).

Fiskeskrukke med markstokk fra nyere tid.

*Sukkerkopp av hel never.
Kopiering av gammel teknikk.*

Bjørkenevera ble også brukt for det den var verdt. Never består av korkceller, som både isolerer og holder fuktighet ute. Hel, tett never uten kvisthull ble brukt til å tekke tak. Neverflekking foregikk naturlig nok på forsommeren. En kan noen steder fremdeles se at never er blitt "høstet". Det er spesielt langvokst og rett bjørkeskog som ble utnyttet, for å få så store og feilfrie flak som mulig. Når en skal flekke never, skjærer en et snitt bare i det ytterste laget av barken. Det gjelder å ikke skade basten innerst, der sevelaget er. Dermed blir ikke bjørka skadd, sjøl om avflekket never av samme kvalitet ikke vokser ut igjen.

Bjørkenever ble også brukt til mange formål innen husflid. Tenk på de fletta fiskeskrukkene, markstokkene (markkoppene), og neverkontene. Av hel never ble det lagd ulike slags beholdere og øskjer, med lokk og bunn av tre. Når karfolka arbeidet ute i skog og mark krevdes det naturlig nok noe å ha mat og klær i. Og i historieboka leste vi at de fattige og forkomne birkebeinerne så seg nødt til å surre bjørkenever rundt føttene for å

holde varmen!

Én bruk av bjørka har vært uforandret i tusenvis av år. Vi fyrer med bjørk når kulda setter inn, og til opptenning bruker vi gjerne never. Fremdeles finnes det eldre husmødre som tar vare på bjørkeaska, som de koker med vann og får lut. De hevder at slik lut gir best resultat når de skal lage lutefisk. En kan tenke seg at oppdagelsen av lut egentlig er gammel. Og at dyrefett og lut ble til såpe har nok vært kjent lenge. Det var en vanlig syssel på gardene å koke såpe til for to-tre generasjoner siden. Såpa luktet ikke spesielt godt, men gjorde nytta både i fjøset og inne. Strisekkehåndkle og koksåpe var standard på gardene.

Innledningsvis ble det nevnt at bjørkekviser ble brukt som pynt både ute og inne. Men vi kan merke at bjørkebladene lukter ganske friskt og godt, og spesielt seterkullene mente at denne lukta holdt utøy og vond lukt på avstand. Og før apotekenes tid hadde folk oversikt over hva både bjørk og andre planter kunne brukes til for å lindre plager. Men naturlig nok er det ikke særlig tradisjon med naturmedisiner lenger. Men uansett, bjørka har vært uunnværlig for våre forfedre, og den er fremdeles verdifull for oss!

Om forfatteren

Iver Thorstad, f. 1935 på Atna, oppvokst på gard. Bodd på Tynset siden 1959. Pensjonert lektor med biologi hovedfag. Interesser: botanikk, zoologi, tidligere utnyttning av planter til medisin og mat, redskaper og håndverksteknikker, samt fotografering av planter og dyr. Skrevet rettleidninger om naturfag til bruk i skolen

Alle fotos: Iver Thorstad.